

L'HERÈNCIA DEL BRUIXOT
(L'eco de l'oralitat en la creació literària)

MIQUEL DESCLOT

Fa poc més d'un segle, el poeta Rainer Maria Rilke explicava molt bellament, en el context del conte «De com el vell Timofei va morir cantant», del recull *Històries del bon Déu*,¹ la dramàtica fi de la tradició oral. Aquella venerable tradició oral que s'havia encarregat de transmetre, de generació en generació, durant segles i segles, l'antiga saviesa, l'antic cabal mític i els antics cants de la humanitat.

Avui dia, en efecte, tota aquella saviesa immensa, tota aquella riquesa mítica i tots aquells cants meravellosos jeuen per sempre a la freda i fosca sepultura dels llibres dels erudits, on només de cent en quaranta reben alguna visita d'un devot de les coses antigues o d'un turista que no sap on anar a distreure's. Encara que tot plegat no sembli pas atribolar gaire ningú, en aquest món en què vivim, a mi aquest destí em sembla profundament dramàtic, per no dir tràgic. Em produeix una esgarrifança no gens metafòrica comprendre que, de cop i volta, s'ha trencat aquell llarguíssim fil, la cadena d'aparença inacabable que ens unia, de baula en baula, als nostres avis més reculats, centenars i fins milers d'anys enrere. I em fa perdre l'esma només de pensar que aquella saviesa elaborada i polida per tantes generacions, al llarg de segles i segles, des de temps prehistòrics, sobtadament ha deixat d'assistir-nos i d'ajudar-nos a ser millors, senzillament perquè se'ns n'ha estrocat la font. És cert que avui vivim, cofois, en una societat que es gloria d'haver reduït pràcticament a zero l'índex d'analfabetisme, d'haver aconseguit la lluna en un cove, de tenir una tecnologia miraculosa, de conèixer alguns dels secrets més íntims de la vida... i d'una pila de grandeses més. Jo, és clar, no seré ara tan ingenu de dir que qualsevol temps passat ha estat millor, però sí que vull recordar que fins a les portes d'aquesta modernitat tan fatxenda en què vivim, inclús la gent més modesta i analfabeta posseïa una sòlida cultura heretada dels pares i els avis per via oral. No sabien, sens dubte, qui eren Homer ni Plató ni Copèrnic ni Miquelàngel. Però la cultura que havien rebut com qui diu amb la llet de la mare era tan antiga, tan rica i, a proporció, tan formativa com Homer, Plató, Copèrnic i Miquelàngel. I que consti que no estic parlant d'oïda: jo encara he tingut la sort de poder-ho comprovar en moltes persones reals (que malauradament ja se m'han anat morint, una rere l'altra). Doncs bé, el que a mi em desconcerta de la nostra societat moderna és que, a hores d'ara, a desgrat de la quasi eradicació

¹ RILKE, Rainer Maria. *Històries del bon Déu*. Andorra la Vella: Límits, 2009. [trad. Ramon Farrés]

de l'analfabetisme i de la multiplicació marejadora dels mitjans d'informació i de comunicació, el comú de la gent no posseeix ni la prestigiosa alta cultura de Sòfocles, Horaci, Sèneca i Leonardo, ni tampoc l'anònima cultura popular que es transmetia secularment per via oral fins fa ben poques generacions. No dubto que hem guanyat un reguitzell d'avantatges –sovint força accessoris, ben mirat–, però els hem pagat a un preu altíssim, amb la pèrdua d'una colla d'assoliments fonamentals que ens feien més civilitzats, més persones, menys salvatges. Els nostres erudits cada dia saben més coses, però el comú de la gent s'ha quedat fins i tot sense aquella saviesa que s'heretava amb tanta naturalitat... i ara resulta que sap menys coses que mai. Aquesta ganga moderna, si m'ho deixeu dir, a mi em fa pensar en aquell galdós negoci d'en Robert i les cabres.

Una part molt important d'aquella saviesa tradicional tenia una forma literària. Les rondalles, les llegendes, les cançons, els romanços i fins els poemes èpics constituïen tota una literatura de tradició oral. Molts dels que la transmetien no sabien probablement ni que les paraules es poguessin arribar a escriure, però en canvi paladejaven i ajudaven a formar una veritable literatura: eren escriptors analfabets, si em voleu acceptar la paradoxa. I feien literatura per a la seva gent, vells, grans i petits: la literatura que necessitava la tribu, la comunitat. És veritat que en els últims temps ens hem acostumat a considerar la literatura tradicional com una forma de literatura infantil, però la realitat històrica desmenteix del tot aquesta interpretació precipitada. Les rondalles, les llegendes, les cançons i els romanços eren la literatura de tothom, no pas tan sols dels petits. I no ens hauria de fer gens estrany, perquè és evident que aquella literatura oral tenia el mateix solatge mític que Hesíode, Èsquil o Virgili, com bé va demostrar el gran estudiós rus Vladímir Propp al seu llibre *Les arrels històriques de la rondalla*,² de 1946, menys conegut que la seva fonamental *Morfologia de la rondalla*,³ de 1928, però no pas menys il·luminador. La diferència és que, en la tradició oral, aquells materials mítics d'origen prehistòric no havien estat elaborats en el si d'una tradició cultural tan aquil·lotada com la grecollatina, ni amb una ambició artística comparable a la que trobem en els grans autors de la tradició escrita. Val la pena de recordar, a tall d'exemple, que el famós recull de contes tradicionals de Perrault, de 1697, amb rondalles tan conegudes com *La Caputxeta vermella* o *El gat amb botes*, no era pas destinat a la mainada de l'època, que era majoritàriament analfabeta, sinó a la sofisticadíssima cort versallesca del rei Lluís XIV de França. De manera que les històries que es llegien a la nit, entorn de les grans xemeneies de marbre del luxós palau de Versalles, eren les mateixes que, probablement a la mateixa hora, s'explicaven entorn de la llar de foc fumada, o a l'estable calentó, d'una modesta casa de pagès del poble del costat.

A principis del segle dinou, a Alemanya, en ple Romanticisme, dos germans filòlegs, Jakob i Wilhelm Grimm, van comprendre la importància d'estudiar la literatura de transmissió oral del seu país, que fins aleshores no havia merescut l'atenció dels sacerdots de la tradició escrita. Però, per poder-ho fer, els calia

² PROPP, Vladimir. *Las raíces históricas del cuento*. Madrid: Fundamentos, 1974.

³ PROPP, Vladimir. *Morfología del cuento*. Madrid: Fundamentos, 1971.

primer recollir-la de la boca dels que n'eren dipositaris per tal d'aplegar-la en un corpus amb el qual es pogués treballar. Van viatjar, doncs, per Alemanya recollint les rondalles que es feien explicar per la gent dels pobles i, en acabat, les van escriure i les van publicar en tres volums que han esdevingut universalment cèlebres, amb tota justícia. Perquè, per sort, els germans Grimm eren, a més d'uns estudiosos erudits, uns magnífics escriptors. Pocs folkloristes, després d'ells, han tingut un talent literari com el seu; els folkloristes moderns s'han preocupat de recollir científicament les històries, però ja no han tingut interès per fer-ne cap elaboració literària. Folkloristes i escriptors s'han dissociat i s'han ocupat de feines ben diferenciades.

Quin paper hi tenen (o hi tenim) ara, doncs, els escriptors actuals, en tota aquesta llarga història? El de mers adaptadors epigonals d'allò que ja han recollit els folkloristes? O hi tenen (o hi tenim) un paper més substancial? Parlem-ne. I parlem-ne amb detall perquè no és pas una qüestió menor, sinó potser la més important de tot el tema que avui ens ocupa. L'escriptor és equiparable a aquell bruixot màgic de la tribu ancestral, o és només un trist perpetrador de refregits heretats? L'escriptor és el que «inventa» històries? O és més aviat el que «conta» històries? Si ens decanem per afirmar que l'escriptor és el que inventa històries, toparem de seguida amb la decebedora conclusió que l'escriptor seria un dels creadors més pobres de tota la humanitat, perquè en realitat les històries ja ens les forneix totes, perfectament «inventades», la vida mateixa. L'escriptor, en aquest cas, no seria ben bé un inventor d'històries, sinó a tot estirar un simple combinador d'històries ja existents. En canvi, si ens decanem per admetre que l'escriptor és el que coneix l'art de contar les històries, l'art de comunicar-les, aleshores comprendrem que aquest escriptor sí que és un artista de cap a peus perquè, en efecte, és un gran inventor: un inventor de llengua, un inventor d'artefactes verbals capaços de fer que una història ens commogui com si no n'haguéssim sentida mai cap de semblant. Si entenem bé aquesta premissa tan senzilla, se'ns farà evident que un escriptor tant ens pot explicar allò que li acaba de passar pel cap com aquell conte que havia sentit relatar a la seva àvia quan era petit. I en tots dos casos farà servir la seva art i el seu coneixement de les paraules amb el mateix objectiu: el d'aconseguir una construcció verbal que emocionï, que commogui el seu lector, que és com dir el seu auditor.

En alguna ocasió, arran d'alguna diguem-ne adaptació meua d'una rondalla d'origen tradicional, m'he hagut de sentir el retret més o menys explícit que jo l'havia tractada amb massa llibertat, que no havia estat prou fidel al conte original. Deixeu-me ara, doncs, que aprofiti l'ocasió per demostrar per quina raó aquell retret anava completament errat d'osques, justament perquè confonia l'ofici del folklorista amb el de l'escriptor.

Però, abans d'escometre l'equívoc pròpiament dit, m'agradaria començar per dilucidar l'abast mateix de les paraules «adaptació» o «versió», que a priori semblen oposar-se, com a alternativa creativa d'escriptor, a «transcripció», considerada com a opció científica de folklorista. Però, a dreta llei, es pot afirmar sense embuts que hi hagi una frontera gaire clara entre la transcripció científica d'un document de tradició oral i l'adaptació o versió literària d'aquest mateix document? Un folklorista modern respondria segurament que sí, que un

document oral es pot transcriure amb fidelitat científica, ajudat per la fiabilitat de la tecnologia moderna de reproducció audiovisual, en contrast amb la capritxosa reelaboració literària d'un escriptor o, fins i tot, d'un folklorista de la vella escola. Tanmateix, no sembla gens il·lícit que un escriptor pugui trobar ingènua aquesta hipotètica seguretat diguem-ne científica. D'una banda, perquè l'obra de literatura oral és inestable per definició, de manera que qualsevol document que se'n pugui recollir només sabrà reflectir un estadi momentani i atzarós de la fluctuació d'aquella obra que no existeix ni ha existit mai com a forma fixada i permanent. De l'altra, perquè la sola transcripció d'un document oral per tal que pugui descansar en un suport escrit ja implica un primer grau d'adaptació, en la mesura que el document escrit ha de prescindir per força d'una part substancial de la discursivitat del narrador o cantor oral, basada no tan sols en la paraula estricta, sinó en matisos de modalitat que depenen de l'elocució, de l'entonació i de la gestualitat, que al seu torn estan íntimament condicionades per l'acte de comunicació particular entre l'informant emissor i el seu públic receptor en aquella ocasió concreta. Així, doncs, fins i tot la transcripció més fidel d'un document oral captat per un magnetòfon ja és una primera forma d'adaptació, vist que allò que va néixer per ser escoltat hi ha esdevingut material per ser llegit. És més: fins i tot l'enregistrament perfecte del so i la imatge d'un document oral en un arxiu videogràfic és ja una forma d'adaptació, en la mesura en què s'ha donat fixació definitiva a allò que només era una manifestació contingent. Allò que era viu i ondulant ha estat dissecat i immobilitzat en el document.

Així, doncs, la diferència entre la transcripció científica d'un folklorista modern i la transformació literària d'uns folkloristes pioners com els germans Grimm o la recreació d'un escriptor modern és, des del punt de vista de la fidelitat, una mera qüestió de grau. En conseqüència, no es pot dir, en nom de la fidelitat, que la recreació literària d'una rondalla tradicional sigui menys legítima que la transcripció asèptica del folklorista: tots dos transmeten per escrit, a la seva manera, una herència rebuda per via oral. La diferència entre l'un i l'altre consisteix justament en «la seva manera»: el folklorista recull un document perquè pugui ser estudiat filològicament o antropològicament; l'escriptor el recull per convertir-lo en una font de gaudi estètic. En definitiva, doncs, és l'escriptor el que es manté més a la vora del subjecte folklòric –és a dir, del bruixot–, que justament no pretenia altra cosa que commoure el seu públic amb els propis recursos expressius. Comptat i debatut, l'escriptor no és més que un avatar modern de l'antic narrador o cantor oral. A mesura que la secular tradició oral ha anat desapareixent, desplaçada per l'escrita, l'escriptor ha anat ocupant el lloc deixat vacant per aquells vells bruixots de la tribu. El bruixot antic i l'escriptor modern no es diferencien en essència sinó en els mitjans: de la mateixa manera que cada bruixot –o aede, si voleu– transmetia un relat o un cant degudament transformat per la seva pròpia personalitat de narrador o de cantor, l'escriptor transformarà el relat o el cant heretat en funció del seu propi estil, és a dir, dels seus propis recursos expressius. Això sí: la fixació oral d'un text per part del bruixot era efímera per definició, mentre que la fixació sobre paper de l'escriptor adquireix una enganyosa il·lusió de permanència i inamobilitat que la pot fer creure injustificadament superior. L'escriptor que narra un relat d'herència tradicional esdevé una baula més en la cadena de

transmissió, exactament igual com ho havia estat el seu rebesavi analfabet. El prestigi que ha tingut la lletra escrita en aquests últims segles li pot donar una rellevància que a nosaltres ens deurà semblar particular, però en essència no és pas diferent de la que tenia la paraula volàtil del bruixot al si de la tribu primitiva.

En realitat, quan un escriptor es posa a remodelar un material manllevat a la tradició oral, no es comporta de manera diferent a quan treballa en qualsevol altre text. Tot escriptor reelabora, fins i tot quan no n'és del tot conscient, materials heretats, sigui per via escrita o per via oral. Tot escriptor és, en suma, un adaptador, un variador de temes prestats per la tradició o les tradicions que l'han conformat. L'originalitat d'un escriptor no està pas en un hipotètic trencament amb la tradició, sinó justament en la imaginació amb què la recompon. Els germans Grimm no són pas menys bons escriptors pel fet que contin «simplement» històries rebudes de llavis dels vells de l'Alemanya del seu temps, com Shakespeare no és pas menys genial pel fet que recompongui històries que ja ha trobat escrites en altres llibres. I recordem que Luter és el pare de la literatura alemanya «només» per la seva traducció «fidel» de la Bíblia.

Naturalment, aquest escriptor que compon variacions sobre temes heretats pot anar més o menys enllà en qüestió de grau. Igualment com ocorre en música, una variació pot ser una transformació moderada que ens permeti reconèixer perfectament el tema original o pot arribar a ser tan elaborada que ja no ens hi deixi retrobar les traces de l'origen si no és a través de l'anàlisi. Des del punt de vista estètic, és clar, tan legítima és la primera variació com la darrera. L'únic que compta és si l'artefacte literari obtingut és capaç de commoure o no. Els germans Grimm van passar a la història de la literatura per les seves variacions recognoscibles sobre els contes tradicionals. I Hans Christian Andersen, al seu torn, hi va passar per les seves variacions cada vegada menys recognoscibles sobre el mateix corpus bàsic de rondalles. Qui gosarà dir que els germans Grimm siguin més valuosos per la seva feina que Andersen per la seva, o viceversa?

Naturalment, quan parlem d'adaptació o versió de les rondalles tradicionals, ens referim a variacions recognoscibles sobre els vells contes heretats. El *Perot Marrasquí* de Carles Riba és una reelaboració de temes tradicionals, però no és ben bé una adaptació o versió de cap rondalla en particular. Els contes de Charles Perrault, en canvi, són reelaboracions de rondalles concretes, perfectament identificables dins les branques de la tradició europea. Històricament, els escriptors que han reelaborat rondalles o llegendes tradicionals han estat per regla general també recol·lectors de les contalles que volien transmetre. Encara que al segle XVII no existís el folklorisme, Perrault ja es va comportar com un veritable folklorista, recollint les històries que es contaven a la vora del foc. Independentment de la seva indiscutible aportació literària, els germans Grimm van contribuir, amb la seva obra de replega, a fundar el folklorisme tal com l'entendem encara avui. Entre nosaltres, el primer gran escriptor de la romàntica Renaixença, Jacint Verdaguer, es va convertir també en un dels nostres primers recol·lectors de folklore. Encara que la seva obra folklorística sigui poc extensa, la seva aportació a la nostra cultura es pot

comparar a la dels Grimm entre els alemanys, tant per la recerca directa a les fonts vives com per la recreació literària. Entre els veritables folkloristes, des de Francesc Maspons i Labrós fins a Joan Amades, passant per Valeri Serra i Boldú o Aureli Capmany, no hi ha hagut escriptors de la categoria de Verdaguer per revestir les antigues rondalles amb tot l'esplendor. En canvi, han sorgit aportacions molt rellevants del camp de la filologia: les *Rondaies mallorquines* de Jordi des Recó (és a dir, mossèn Antoni M. Alcover) són un veritable tresor, no tan sols antropològic, sinó sobretot literari. Filòleg com els Grimm, Alcover va recollir les rondalles com a documents lingüístics de primer ordre, però alhora (també com els germans alemanys) les va recrear literàriament amb una aparença de naturalitat i autenticitat popular absolutament extraordinària. Amb les voluminoses *Rondaies*, Alcover es va guanyar no tan sols un lloc indiscutible a la història de la nostra literatura, sinó l'honor de ser un dels més refinats recreadors de la tradició oral en qualsevol llengua. Alcover és sens dubte el nostre més gran adaptador de literatura tradicional, i el seu estil d'aparença oral i «autèntica» és l'artifici literari més sofisticat i difícil imaginable. També filòleg i escriptor, el valencià Enric Valor va deixar un corpus estimable de rondalles recollides de fonts orals i recreades literàriament.

Entre els escriptors que a casa nostra han conreat, de manera més o menys marginal, la recreació de literatura tradicional, amb recerca a les fonts vives o sense, hi ha noms tan diversos com Francesc P. Briz, Esteve Caseponce, Josep Carner, Joan Sales, Jordi-Pere Cerdà, Joaquim G. Caturla o Pep Coll.

Més ençà, la progressivament ràpida extinció de la tradició oral ha deixat els escriptors moderns pràcticament sense la possibilitat de recol·lecció directa de materials. Però això no ha fet que aquests escriptors hagin hagut de renunciar a continuar recreant els vells contes, com sempre havien fet els narradors orals generació rere generació. La diferència és que ara, majoritàriament privats de les fonts orals, han de recórrer als reculls proporcionats pels folkloristes. Tanmateix, la recreació que en puguin fer està en la mateixa línia, i no és menys legítima, que l'obra de Perrault, de Verdaguer o d'Alcover.

Encara que entre nosaltres no s'hagi donat gairebé mai, convé recordar que aquest controvertit tema de l'adaptació, que aquí hem centrat en la rondalla, s'ha aplicat històricament també a la cançó tradicional. Els romàntics alemanys Achim von Arnim i Clemens Brentano, en el seu recull de poesies tradicionals *Des Knaben Wunderhorn*, van fer una obra d'adaptació paral·lela a la dels seus contemporanis Grimm. I, fins i tot abans que ells, el pioner editor George Thomson, d'Edimburg, va emprendre una ingent col·lecció de cançons tradicionals escoceses, que va fer adaptar per poetes com Robert Burns i per músics com Haydn, Beethoven o Weber.

Naturalment, ni les cançons de Thomson o Arnim i Brentano, ni les rondalles de Verdaguer o d'Alcover, deuran servir com a veritables documents antropològics a la ciència moderna, però en canvi continuen tenint vigència com a documents artístics de primera magnitud. Totes aquestes adaptacions han complert el vell objectiu de transmetre una herència tradicional, amb un resultat estètic –és a dir, commovedor– equiparable al que devien perseguir els antics bruixots de les tribus primitives.

Els adaptadors, doncs, és a dir, els escriptors, són els veritables hereus dels bruixots tribals. Tant si ens conten de manera moderna una rondalla antiga com si combinen històries en una rondalla pròpia: en tots dos casos treballen amb un mateix objectiu.

Tot escriptor, en definitiva, faria bé de recordar que ell és l'hereu d'aquells bruixots del passat, i que s'adreça a un públic, a una tribu, que es reconeix en una manera de parlar particular. Un escriptor, ja ho sabem, s'adreça per escrit als seus lectors, i per tant ha de renunciar als recursos expressius de l'elocució (aquells que fan que un mateix acudit explicat per un subjecte o bé per un altre faci riure o bé deixi indiferent, o inclús faci pena). Però, en última instància, l'escriptor no hauria de perdre mai de vista l'origen oral del seu ofici.

En un conegut assaig, *La música de la poesia*, de 1942, el gran poeta T. S. Eliot va escriure sobre el tema amb la seva habitual sagacitat, referint-se explícitament a la poesia. Però en línies generals, les seves reflexions es podrien aplicar igualment a la narració, que és el que avui ens ocupa.⁴ Al capdavant, el bruixot de la tribu tan aviat narrava contes o llegendes com cantava cançons o epeies. Permeteu-me que us llegeixi un parell d'extractes d'aquella conferència, en traducció catalana de Betty Alsina Keith:

*Hi ha una llei de la naturalesa que és més poderosa que qualsevol d'aquests corrents variables o que les influències estrangeres o del passat: la llei que la poesia no ha d'allunyar-se gaire del llenguatge corrent que fem servir i sentim cada dia. Sigui accentuada o sil·làbica, rimada o sense rima, formal o lliure, no pot permetre's perdre el contacte amb la llengua canviant de l'intercanvi corrent.*⁵

Més endavant, el poeta ho rebla recordant que la poesia (llegim-hi directament «literatura», nosaltres) tendeix amb el temps a allunyar-se, per elaboració artística, de la llengua parlada, però fatalment ha d'acabar tornant-hi al cap del temps, si no vol morir arraconada:

En poesia, cada revolució té tendència a ser un retorn a la parla corrent i a anunciar-se com a tal. Aquesta és la revolució que Wordsworth anunciava en els seus prefacis, i tenia raó: però Oldham, Waller, Denham i Dryden ja havien fet la mateixa revolució cent anys abans i més de cent anys després s'havia de tornar a fer la mateixa revolució.

Que això també val per a la prosa narrativa ho podríem provar senzillament recordant alguns noms de casa: Verdaguer, Ruyra, Rodoreda o Calders van renovar la literatura del seu temps escrivint altíssima prosa literària que s'emmirallava justament en el parlar de la gent que coneixien de primera mà.

Ni el cosmopolita Eliot mateix, però, no hauria sabut preveure la barrija-barreja de llengües i de nivells de llenguatge que avui es pot sentir al carrer, a bona part del món. Així doncs, l'escriptor contemporani que no vulgui perdre el fil de la llengua oral ho té a hores d'ara molt difícil, i en particular entre nosaltres haurà d'optar per un equilibri entre el parlar que reconeixen els seus lectors i la

⁴ I, no cal dir, potser encara més que enlloc, al teatre.

⁵ ELIOT, T. S. *Sobre poetes i poesia*. Barcelona: Columna-Faig, 1999.

llengua que ell els pot ensenyar a parlar. Més que mai, l'escriptor s'ha convertit en un mestre de llengua, de nou com l'antic bruixot, i difícilment pot renunciar a aquesta missió. Però aquest és un tema molt complex que donaria per a tota una altra conferència.⁶

Per acabar, ja, no voldria deixar de recordar que el mestre és un intermediari entre l'escriptor i el públic (infantil, en aquest cas). Un intermediari que pot retornar a les paraules de l'escriptor la riquesa de l'expressivitat oral que no es pot reproduir damunt el paper o damunt la pantalla electrònica. I que el mestre mateix, en el moment que es posa a narrar amb els seus propis recursos una rondalla d'herència tradicional, esdevé per mèrits propis un nou bruixot de la tribu: un escriptor oral, en definitiva.

⁶ De fet, jo mateix vaig pronunciar una conferència sobre el tema dins el IV Congrés de Literatura Infantil i Juvenil Catalana, a Mollerussa, el 9 de maig del 2009: «Amb les mans a la llengua. Sobre els models lingüístics: Evolució i reptes de futur.»